

رسالة الطیر ابن سینا

دکتر محمدرضا برزگر خالقی
عضو هیأت علمی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

چکیده:

در فرهنگ اسلامی، نخستین کسی که پرندگان را در قلمرو تفکر فلسفی خویش به پرواز درآورد، ابن سینا بود. زمانی که خواست از حکمتی سخن بگوید که با حکمت مشایی که برگرفته از حکمت ارسطویی یونانیان بود، تفاوت داشته باشد، به نوشتن آثاری چون رسالة الطیر، قصیده عینیّه، حی بن یقظان و سلامان و ابسال پرداخت که در آن نوشته‌ها حکمت مشایی با تجارب روحانی و عرفانی آمیخته بود. ابن سینا این داستان را نخستین بار در یکی از قصص فلسفی خود آورده و آن را رسالة الطیر نام نهاده است و این همان رساله‌ای است که شیخ شهاب‌الدین سهروردی شهید، آن را به پارسی ترجمه کرد و قاضی عمر بن سهلان ساوی، به فارسی و شیخ کمال‌الدین علی بن سلیمان بحرانی، به نام مفتاح‌الخیر فی شرح رسالة الطیر، به عربی بر آن شرح نوشته، غزالی نیز از روی آن داستانی به زبان مرغان ساخت. رسالة الطیر ابو علی سینا را مهن (Mehren) با ترجمه فرانسه با دو رساله دیگر به نام سه رساله عرفانی از ابن سینا در ۱۸۹۴، ۱۸۹۹ در لیدن به طبع رسانید. «

کلیدواژه‌ها: ابن سینا، رسالة الطیر، منطق الطیر، سیمرغ، امام محمد غزالی، شیخ شهاب - الدین سهروردی و

عطار نیشابوری.

الطیر ابن‌سینا داستانی است رمزی و تمثیلی از زبان مرغان که از نظر موضوع، مرحله بعد از آگاهی روح را نشان می‌دهد؛ آن مرحله‌ای که روح، خود را در اسارت و غربت می‌بیند و به موانع بازگشت به وطن اصلی خود آگاه و واقف می‌شود؛ در این حال، قدم در راه سفری می‌گذارد که مسیر این سفر، از خاک به سوی افلاک است.

سابقه نوشتن الطیر به ادبیات فارسی محدود نمی‌شود؛ بلکه در یونان و هند قدیم هم صورت‌هایی از این داستان وجود داشته است. افلاطون در رساله فدروس، نفس را گوهری جاویدان می‌داند که سرچشمه همه جنبش‌هاست و آن را به ازابه‌ای تشبیه می‌کند که دو اسب بالدار بدان بسته‌اند.

در فرهنگ اسلامی، نخستین کسی که پرندگان را در قلمرو تفکر فلسفی خویش به پرواز درآورد، ابن‌سینا بود. زمانی که خواست از حکمتی سخن بگوید که با حکمت مشایی که برگرفته از حکمت ارسطویی یونانیان بود، تفاوت داشته باشد، به نوشتن آثاری چون الطیر، قصیده عینیه، بن - یقظان و سلامان و ابدال پرداخت که در آن نوشته‌ها حکمت مشایی با تجارب روحانی و عرفانی آمیخته بود.

عده‌ای الطیر ابن‌سینا را از جمله آثار نوشته‌شده در زندان او شمرده‌اند؛ ولی با گرفتاری‌های سیاسی و ماجراهای آن دوره از زندگی وی که مجال تأمل و تعمق در ریاضت و سلوک عرفانی را برای او باقی نمی‌گذاشته، نوشتن این رساله در زندان مورد تردید است.

هانری کرین، سه داستان رمزی ابن‌سینا یعنی بن یقظان، الطیر و سلامان و ابدال را به منزله سه بخش از داستانی می‌داند که دوره‌ای از سیر و سلوک و تجربه عملی ابن‌سینا را نمایان می‌سازد.

استاد فروزان‌فر درباره منشأ الطیر ابن‌سینا می‌نویسد: « به احتمال قوی، دام گستردن صیاد و گرفتاری مرغان در الطیر متأثر است از باب الحما المطوقه در کلیله و دمنه، با این تفاوت که جنبه همکاری اجتماعی در الطیر مفقود است و فکر فردی غلبه دارد و مرغان هر یک به تنهایی خلاص شده‌اند؛ در صورتی که باب الحما، نمونه تعاون و همکاری اجتماعی است و مرغان یکباره و به هم‌دستی یکدیگر دام را از زمین برکنده‌اند.»

دکتر جواد مشکور می‌نویسد: « ابن‌سینا این داستان را نخستین بار در یکی از قصص فلسفی خود آورده و آن را الطیر نام نهاده است و این همان رساله‌ای است که شیخ شهاب سهروردی شهید، آن را به پارسی ترجمه کرد و قاضی عمر بن سهلان ساوی، به فارسی و شیخ - کمال بن سلیمان بحرانی، به نام مفتاح‌الخیر فی شرح الطیر، به عربی بر آن شرح نوشته، غزالی نیز از روی آن داستانی به زبان مرغان ساخت. الطیر ابوعلی سینا را مهن (Mehren) با ترجمه فرانسه با دو رساله دیگر به نام سه رساله عرفانی از ابن‌سینا در ۱۸۹۴، ۱۸۹۹ در لیدن به طبع رسانید.»

بعد از ابن‌سینا، داستان سفر مرغان مورد توجه بسیاری از نویسندگان قرار گرفت؛ چنان‌که ابوحامد - غزالی، سفر روحانی عارف را به صورت داستان مرغانی که به جستجوی عنقا سفر آغاز می‌کنند،

به رشتهٔ تحریر درآورده است. این الطیر که به زبان عربی است، تو برادرش، احمد غزالی، به فارسی ترجمه شده است.

روزبهان بقلی شیرازی، بیش از دیگران به تشبیه روح انسان به پرنده علاقه نشان داده است و در آثارش از جمله *عبرالعاشقین* نمونه‌های را می‌توان دید: «عاشق چون از سجن عبو بیرون آمد و او را بندهای خوف بگشادند و سیمرغ جانش از غربت امتحان سوی صحرای خرد آمد، لطایف غیب بی‌اضطراب خوف روی بنماید، به جمال غیب مستروح شود. صبای رجا در عالم دل بوزد، آب گرم از روی نعم بر وی ببارد، درخت‌های اسرار الفت رستن گیرد...»

مرغان ارواح چون از اغصان گل شهود حدثان پریدند و بعد هوای آسمان یقین بریدند، آشیانشان جز در بساتین قرب نباشد. قرب، نهان‌خانهٔ ازل است که در آن کنوز لطایف جمال است. اهل قرب در سراق کبریا چون از عین و مزاجهٔ شراب قربت چشیدند و انتقال انوار به رواح اسرار کشیدند، نیران مشاهده از نور مکاشفه در جناح جانشان رسد، از قهر آن نار، پرده‌های جانشان بسوزد، بر در غیبت غیب، بی‌پر بمانند و عروس بها از دریچهٔ بقا روی بدیشان نماید...»

عین‌القضات همدانی هم در نامه‌هایش روان آدمی را به مرغ اسپر شده در قفس تن مانند کرده است که می‌کوشد از آن زندان آزاد شود و به جهان متافیزیک بازگردد. در یکی از نامه‌های خویش چنین آورده است: «مرغان چندین سال در طلب سیمرغ بودند، چون به درگاه او رسیدند، سال‌های بسیار، بار می‌خواستند و بار نبود و بعداللتی والئی جواب ایشان دادند که همه را نیست وقت کردند و»

سهروردی نه تنها الطیر ابن‌سینا را به پارسی برگردانید؛ بلکه در آثار دیگرش از جمله *عقل سرخ*، اشاره‌ای به گرفتاری مرغ جان در قفس تن و نیاز وی به رهایی از آن نموده است و رسالهٔ دیگر وی، *قصه الغریبه الغریبه* است که از لحاظ موضوع و تجربهٔ عرفانی، حال مرغ گرفتار در دام الطیر ابن‌سیناست که با طرح و بیانی دیگر تصویر می‌شود. این رساله که به زبان عربی است به حدیث نفس و احوال متعلق به آن می‌پردازد.

«ابوالحسن بن زید بیهقی معروف به ابن فندق در گذشته در سال ۵۶۵ هـ که صاحب کتاب *مشارب‌التجارب* و تاریخ بیهقی و کتب دیگری است، به قول صاحب *معجم‌الادباء الطیری* داشته که ظاهراً شرحی بر الطیر ابن‌سینا بوده است؛ چه او شرحی بر نجات و شرحی بر اشارات شیخ نیز نوشته است.»

تمام الطیرهایی که قبل از عطار نوشته شده است، بی‌شک تأثیر فراوانی در *منطق‌الطیر عطار* داشته است؛ اگرچه از عطار اساس *منطق‌الطیر* خویش را که همان سفر به سوی حقیقت، از فرش به سوی عرش و قطع تعلقات مادی است، از ابن‌سینا و غزالی گرفته و آن را به نیروی فکر و لطف ذوق خود به گونه‌ای مرتب ساخته است که خود ابن‌سینا و ابوحامد محمد غزالی از آن نکته‌ها توانند آموخت و اگر زنده شوند و جرعه‌هایی از این می‌ناب که در *خم‌خانهٔ عطار* است؛ بنوشند؛ بی‌گمان مست جاوید گردند و به آهنگ مستانه، آواز برکشند که:

«کردی ای عطار بر عالم نثار نافع اسرار هر دم صد هزار ...»

ختم شد پرتو چو بر خورشید نور منطق الطیر و مقامات طیور»

(منطق الطیر عطار، گوهرین، ۷ و ۲۴۶)

ترجمه‌های الطیر

سید محمدباقر سبزواری، کتابی تحت عنوان چهارده رساله دارد که سه رساله از آن درباره سفر مرغان و بحث فلسفی درباره آنهاست. الطیر اول که رساله هشتم آن کتاب محسوب می‌شود، ترجمه الطیر شیخ بیس ابوعلی سیناست که از ص ۱۶۲ - ۱۵۲ از آن کتاب و به زبان فارسی و به قلم احمد بن محمد بن القاسم الاخسیکتی است که چنین آغاز می‌گردد: « هیچ کس هست از برادران من که چندان به سمع (مرا) عاریت دهد که طرفی از اندوه خویش با او بگویم، مگر بعضی از این اندوه‌های من به شرکت برادری وی کمتر شود؟ ... »

ترجمه دیگر الطیر ابن سینا از سهروردی است که در مجموعه مصنفات شیخ اشراق، جلد سوم، ۲۰۵ - ۱۹۸ آمده است. آن کتاب که ترجمه دقیق و بسیار دلگشایی از متن عربی الطیر است، عنوان آن چنین آغاز می‌شود: « ترجمه لسان‌الحق و هو الطیر از تألیف امام‌العالم علاء - الزمان سلطان‌العلماء والحکماء شیخ شهاب السهروردی - : هیچ کس هست از برادران من که چندان سمع عاریت دهد که طرفی از اندوه خویش با او بگویم، مگر بعضی از این اندوهان من تحمل کند به شرکتی و برادری؟ که دوستی هیچ کس صافی نگردد تا دوستی از مشوب کدورت نگاه ندارد و این چنین دوست خالص کجا یابم که دوستی‌های این روزگار چون بازرگانی شده است. آن وقت که حاجتی پدید آید، مراعات این دوست فراگذارند، چون بی‌نیازی پدید آید [آن را براندازند] مگر برادری دوستانی که پیوند از قرابت الهی بود و الف ایشان از مجاورت علوی و دل‌های یکدیگر را به چشم حقیقت نگرند و زنگار شک و پندار از سر خود بزدایند و این جماعت را جز منادی حق جمع نیارد، چون جمع شدند، این وصیت قبول کنند. »

ترجمه فارسی سهروردی همراه شرح بر ترجمه منسوب به عمر سهلان ساوجی و دو رساله دیگر در یک مجموعه با مقدمه‌ای به انگلیسی از: (Otto Spies and S.K) در اشتوتگارت آلمان ۱۹۳۵، ص ۴۶ - ۳۹ چاپ و سپس در مجموعه « دانشنامه ش ۲ » در تهران ۱۳۱۶ / ۱۹۳۷ تجدید چاپ گشته، بعد با تصحیح دکتر نصر و مسیو کرین به سال ۱۹۷۰ در تهران در مجموعه آثار فارسی سهروردی چاپ شده است. دکتر نصر در ص ۴۷ مقدمه این مجموعه، این ترجمه را با ترجمه اخسیکتی یکی شمرده که درست نیست.

الطیر ابن سینا را مهن (Mehren) با ترجمه فرانسه با دو رساله دیگر به نام سه رساله عرفانی در سال ۱۸۹۱ در لیدن به طبع رسانید، سپس به وسیله لوئیس شیخو در بیروت ۱۹۰۸ و ۱۹۱۱ چاپ شده است.

ترجمه دیگری نیز از ملا وجه‌الدین است که به گفته دکتر مهدوی نسخه‌اش به شماره ۳۶۸۸ در کتابخانه اسعد افندی در استانبول موجود است.

شرح‌های الطَّیر

۱- شرح الطَّیر از عمر بن سهلان ساوی (سده ششم) وی در آغاز ترجمه و شرح الطَّیر، در بیان سبب امر می‌فرماید: « کثرت التماس دوستان و بزرگان، مرا دلیر گردانید بر شرح کردن الطَّیر، از سخنان شیخ بیس - الله - پس هم از سخنان او شرح کردم این رساله را با رموز و اشارات ... »

این شرح نسخه‌های خطی دی دارد که آنها عبارتند از:

الف- نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۱۹۱۹ که خط آن، نیمی نستعلیق و نیم دیگر شکسته نستعلیق و تاریخ کتابت آن ۱۰۶۵ است. ب- نسخه کتابخانه سپهسالار به شماره ۱۲۱۶/۱۲ که بی تاریخ است.

۲- شرح دیگری در کتاب چهارده رساله باقر سبزواری است که دهمین رساله آن مجموعه می‌باشد که عده‌ای آن را از محمدباقر سبزواری می‌دانند؛ اما در پایان شرح، از عبارات ذکر شده، چنین برمی‌آید که این رساله در روز دهم شعبان سال ۸۷۴ هـ . به دست عبدالغنی بن داوود نوشته شده است که معلوم نیست وی شخص شارح یا کاتب رساله است. این شرح، چنین آغاز می‌شود: « کثرت التماس دوستان از من مرا دلیر گردانید به شرح کردن رسالت طیر از املائی ملک‌الحکما - والفضلا شیخ بیس ابوعلی بن سینا . »

و انجام آن چنین است: « شرح الطَّیر بعون الله و همم اهل‌الخیر نهار العاشر من شعبان

اربع و سبعین و ثمان علی یدی الفقیر الی الله الودود عبدالغنی بن داوود غفرالله ذنوبه و ستر عیوبه. »

۳- شرحی از علی بن شاهک و شرح شریف بن ناصر هاشمی بغدادی و شرح علی بن سلیمان - بحرینی در سده هفتم / چهاردهم به نام مفتاح‌الخیر فی شرح الطَّیر. (ذر ۷:۱۳۰ و ۱۳:۲۴ و ۱۵: ۱۹۵ و ۲۱ و ۳۲۹ و ۲۴:۲۱۲)

۴- در کتابخانه آستان قدس رضوی، شرحی از الطَّیر ابن‌سینا تحت شماره ۸۰۷ به فارسی وجود دارد.

خلاصه‌ای از الطَّیر ابن‌سینا

مرحوم فروزانفر الطَّیر ابن‌سینا را چنین خلاصه کرده است: « الطَّیر ابن‌سینا، قصه مرغی است که با جماعت مرغان دیگر به دام‌صیادان افتاده و اسیر قفس شده و روزگاری بدان حال مانده، تا از درون قفس مشاهده کرده است که بعضی از مرغان، قفس را در هم شکسته‌اند و در فضا پرواز می‌کنند. مرغ گرفتار، از ایشان خواسته است تا او را به جهان آزادی رهنمون شوند و چندان الحاح می‌ورزد تا راه نجات را بدو می‌آموزند و سپس به همراه یکدیگر سفر آغاز می‌کنند و از تنگه جبل و کوه عقاب (الموت) بر وادی سبز و می‌گذرند تا به قلّه کوه می‌رسند و در آنجا هشت کوه بلند پیش روی خود مشاهده می‌کنند و بر شش کوه می‌گذرند و در هفتمین کوه، استراحت را زمانی بار می‌افکنند؛ ولی پس از اندیشه، از اقامت منصرف می‌گردند و به سوی کوه هشتم پرواز می‌گیرند و در آنجا مرغانی لطیف‌منظر می‌بینند و با آنها انس می‌گیرند و مطلع می‌شوند که سپس آن

کوه، شهری است که ملک اعظم در آن شهر جایگزین است. مرغان به سوی آن شهر می‌شتابند و ملک اعظم را ملاقات می‌کنند و از وی می‌خواهند تا رشته‌ی تعلق از پایشان بازکند، پادشاه بزرگ می‌گوید: « آن رشته را کسی که بسته است، باز تواند کرد و من کس بدو می‌فرستم تا بند از پای شما بردارد. مرغان بازمی‌گردند و همچنان در راهند تا به گشاینده‌ی بندها برسند. »

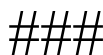
تفاوت الطیر ابن سینا و منطق الطیر عطار

«... این سخن رمزی است از تعلق نفس ناطقه به بدن که شیخ ابوعلی سینا در اینجا از آن به طیر و در قصیده‌ی عینیه به ورقاء (کبوتر) که نوعی از مرغ است، تعبیر می‌کند. و مرغان آزاد، حکما هستند که به سبب تعلیم حکمت، نفس را از قفس رهایی می‌بخشند و هشت کوه، عبارت است از افلاک سیارات و فلک ثوابت و مرغان لطیف‌منظر، نفوس مفارقه‌اند و ملک اعظم، عقل است که منتهای سیر اهل حکمت و فلاسفه به شمار است و غایت آمال این دسته، اتصال بدوست. و این تأویلات مستفاد از شرح عمر بن سهلان ساوی بر الطیر.

و چنانکه می‌بینید جهت اشتراک این رساله و منطق الطیر، همان سفر مرغان است به سوی قصر و مقام ملک و پادشاه، با این تفاوت که در منطق الطیر، مرغان از اول آزاد بوده‌اند و با یکدیگر در انتخاب پادشاه مشورت آغاز کرده‌اند و در الطیر، مرغان گرفتار که هنوز رشته بر پای دارند، بی‌آنکه از وجود پادشاهی آگاه باشند، سفر گزیده‌اند.

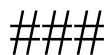
عده‌ی منازل در این رساله، هشت و در منطق الطیر، هفت است و کیفیت وصول مرغان نیز در این دو اثر اختلاف دارد؛ زیرا مرغان ساخته‌ی فکر بوعلی، همه به منزل رسیده‌اند؛ به دلیل آنکه راه بحث و عقل، راهی مختصر و بی‌خطر است؛ ولی از صد هزار مرغ که ذوق عطار به وجود آورده، تنها سی مرغ، جان به در برده و به کنام سیمرغ پیوسته‌اند؛ چراکه راه عشق، طریقی صعب و خطرناک است.

تفاوت همّت این دو گروه از مرغان هم امری است محسوس و به طوری که ملاحظه می‌شود، مرغان بوعلی، تقاضای گشودن دام می‌کنند و ملک اعظم آنها را به جای دیگر می‌فرستد و مرغان بازمی‌گردند و هنوز بکلی رهایی نیافته‌اند؛ در صورتی که مرغان عطار، در سیمرغ، فانی و با وی متحد می‌گردند و بنابراین هدف عطار عالی‌تر است. »

یادداشت‌ها

- ۱- رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی، ۳۷۰ و ۳۵۵.
- ۲- شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فرید عطار نیشابوری، ۳۳۹.
- ۳- منطق الطیر، دکتر محمدجواد مشکور، ۴۳.
- ۴- عبهرالعاشقین، روزبهان بقلی شیرازی، ۱۲۴ و ۱۱۱.
- ۵- نامه‌های عین‌القضات همدانی، ۲۰۰.
- ۶- منطق الطیر، دکتر محمدجواد مشکور، ۵۲.
- ۷- سیمرغ و سی مرغ، دکتر علی‌نقی منزوی، ۳۵ و ۳۴.
- ۸- الطیر ابن‌سینا، شارح عمر بن سهلان ساوی، مقدمه، چهار.
- ۹- سیمرغ و سی مرغ، دکتر علی‌نقی منزوی، ۳۴.
- ۱۰- شرح احوال و نقد و آثار شیخ فرید عطار نیشابوری، ۳۳۶.
- ۱۱- همان، ۳۳۸.

مشخصات مؤلف: دکتر محمدرضا برزگر خالقی، عضو هیات علمی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، گروه زبان و ادبیات فارسی.

آدرس: قزوین، بلوار دانشگاه، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، گروه زبان و ادبیات فارسی، داخلی ۱۳۵۸.

تلفن: همراه: ۰۹۱۲-۱۸۲۵۴۱۵ تلفن منزل: ۰۲۸۱-۳۶۷۲۴۶۷

کتاب نامه

- چهارده رساله، ترجمه و تصحیح و نگارش سید محمدباقر سبزواری، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۰. الطیر ابن سینا، شارح عمر بن سهلان ساوی، به اهتمام محمدحسین اکبری، چاپ اول، انتشارات الزهراء، تهران، ۱۳۷۰.
- رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی، تحلیلی از داستان‌های عرفانی - فلسفی ابن سینا و سهروردی، تقی پورنامداریان، چاپ اول، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی وابسته به وزارت فرهنگ و آموزش عالی، تهران، ۱۳۶۴.
- سیمرغ و سی مرغ، دکتر علی نقی منزوی، چاپ اول، انتشارات سحر، تهران، ۱۳۵۹.
- شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فرید نیشابوری، تألیف بدیع الزمان فروزانفر، چاپ دوم، کتابفروشی دهخدا، تهران، ۱۳۵۳.
- عبرالعاشقین، شیخ روزبهان بقلی شیرازی، به تصحیح هنری گربن و محمد معین، انجمن ایران‌شناسی فرانسه در تهران، تهران، ۱۳۶۰.
- مجموعه مصنفات شیخ اشراق، جلد سوم، به تصحیح و تحشیه و مة حسین نصر، چاپ دوم، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۳.
- منطق الطیر عطار، به اهتمام صادق گوهرین، چاپ یازدهم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۷۴.
- منطق الطیر عطار، به تصحیح و مقدمه و تعلیقات و حواشی دکتر جواد مشکور، انتشارات الهام، تهران، ۱۳۶۳.
- نامه‌های عین‌القضات همدانی، به اهتمام علی نقی منزوی و عقیف ، چاپ دوم، انتشارات زوار، تهران، ۱۳۶۲.

#####